

MATEUSZ SZUREK

Uniwersytet Łódzki, Polska

<https://orcid.org/0000-0001-5513-2789>

Copyright and License: Copyright by Instytut Języka
Polskiego PAN, Kraków 2023. This article is published under
the terms of the Creative Commons Attribution – NoDeriv-
atives 4.0 International (CC BY- ND 4.0) License ([https://
creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/legalcode.pl](https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/legalcode.pl)).

MECHANIZMY TWORZENIA KONSTRUKCJI SŁOWOTWÓRCZYCH PRZEZ DZIECI Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ W STOPNIU LEKKIM NA PRZYKŁADZIE KATEGORII NAZW NARZĘDZI

Słowa kluczowe: kodowanie, słowotwórstwo dziecięce, niepełnosprawność intelektualna.

STRESZCZENIE

Przyswajanie reguł i kategorii słowotwórczych jest ściśle powiązane z kategoriami poznawczymi człowieka, dlatego tak istotne jest poznanie mechanizmów ich tworzenia, szczególnie w wypadku obniżenia sprawności intelektualnych. Badaniami objęto 30 dzieci pięcio- i sześciolletnich z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim (LNI). W celu porównania kompetencji słowotwórczych dzieci z LNI do dzieci w normie intelektualnej, skompletowano dwie grupy kontrolne, w skład których weszło 30 dzieci o typowym rozwoju w takim samym bądź znacznie zbliżonym wieku umysłowym (GKWU) oraz 30 dzieci o typowym rozwoju dobranych ze względu na wiek metrykalny (GKWM). Aby odpowiedzieć na nurtujące pytania – m.in. o dynamikę rozwoju słowotwórstwa u dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, ewentualne opóźnienia, tożsamość bądź odmienność jakościową i ilościową w przyswajaniu reguł słowotwórczych w stosunku do dzieci o typowym rozwoju, analizie poddano umiejętność kodowania kategorii nazw narzędzi (*nomina instrumenti*), wyróżniając poprawnie utworzone konstrukcje oraz szczegółowe sposoby nieprawidłowego ich tworzenia. Artykuł stanowi próbę ukazania rozwoju umiejętności słowotwórczych w sytuacji wystąpienia u dziecka ograniczeń poznawczych w postaci lekkiej niepełnosprawności intelektualnej w wieku przedszkolnym, czyli na etapie kształtowania się całego systemu językowego, tj. w okresie, w którym dziecko zna już podstawy języka, ale do końca nie opanowało jeszcze wszystkich jego podsystemów. W wyniku przeprowadzonych analiz wykazano, że w związku z obniżeniem sprawności intelektualnych w mowie dzieci z LNI występuje duża liczba niepoprawnych konstrukcji słowotwórczych. Badani posiadają niski poziom umiejętności w zakresie tworzenia formacji, natomiast posługują się takimi samymi mechanizmami językowymi jak ich rówieśnicy w normie intelektualnej, wykazując gotowość do przyswojenia systemu reguł słowotwórczych.

1. WPROWADZENIE

Dotychczas w literaturze przedmiotu nie pojawiły się obszernie opracowania językoznawcze poświęcone konstrukcjom słowotwórczym w świadomości językowej dzieci z niepełnosprawnością intelektualną (NI)¹. Zagadnienia dotyczące słowotwórstwa dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim (LNI) są na etapie wstępnego opracowania².

Badania nad językiem dzieci z NI pokazują, że zaburzenia występują u nich na każdej płaszczyźnie języka (Błęszyński i Kaczorowska-Bray 2015), a zatem także należy się ich spodziewać w zakresie słowotwórstwa. Przyswajanie reguł i kategorii słowotwórczych jest bowiem ściśle powiązane z kategoriami poznawczymi człowieka. Oprócz połączenia przyswajania reguł słowotwórczych z funkcjonowaniem poznawczym w rozpatrywaniu specyfiki nabywania kategorii słowotwórczych istotne są mechanizmy i techniki derywacyjne, służące do tworzenia nowych wyrazów (Heinz 1961).

Na kategorię nazw narzędzi (*nomina instrumenti*) składają się derywaty określające przedmioty, urządzenia lub maszyny nazywane ze względu na wykonywaną czynność (np. *koparka* – ‘to, co służy do kopania’ bądź ‘to, czym się kopie’). Sufiksy charakterystyczne dla omawianej kategorii tworzą również nazwy osobowych wykonawców czynności czy substancji o określonym działaniu, dlatego też według Renaty Grzegorzyczkowej wyróżnienie jej spośród ogólnej grupy nazw wykonawców czynności jest konwencjonalne (Grzegorzyczkowa 1982, 42). Formanty takie jak *-acz* (np. *wybielacz*), *-aczka* (np. *ładowaczka*), *-nik* (np. *dozownik*), *-alnik* (np. *rozcieńczalnik*), *-ator* (np. *regulator*) pełnią funkcję ogólnokategorialną. Czynnikiem różnicującym kategorie nazw narzędzi oraz nazw wykonawców czynności jest jednak znaczenie strukturalne. Pierwsza z nich posiada bowiem strukturę ‘to, czym się...’, z kolei druga – ‘ten, co... / ten, kto...’ (np. *kierownica* – ‘to, czym się kieruje’, *kierowca* – ‘ten, kto kieruje’).

Najczęstszymi wykładnikami nazw narzędzi są sufiksy (Satkiewicz 1969; Grzegorzyczkowa 1982): *-arka*, (np. *kruszarka*, *suszarka*), *-nica* oraz jego rozszerzenia *-alnica*, *-ownica* (np. *nagrzewnica*, *gaśnica*), *-ak*, (np. *cedzak*, *nawijak*). Znacznie mniej produktywnymi formantami są wielofunkcyjne sufiksy: *-ik* (np. *budzik*), *-ek* (np. *lejek*), *-ka* (np. *przykrywka*), *-aczka* (np. *trzepaczka*), *-anka* (np. *plukanka*), *-alka* (np. *mieszalka*),

¹ Naukowcy opisywali zaburzenia językowe występujące u dzieci z NI, jednak żadne z opracowań nie podejmuje tematyki dotyczącej kompetencji słowotwórczych. Wśród badaczy zajmujących się rozwojem mowy dzieci z NI znajdują się: A. Szuniewicz (1967), E. Minczakiewicz, (1984, 1989, 1993a, 1993b, 1994), S. Sadowska (2006), L. Błęszyńska (2006), Z. Tarkowski (1988), H. Nadolska (1995), J. Bałachowicz i J. Paluszewski (1995), A. Rakowska (2003), U. Jęczeń (2005), M. Michalik (2006, 2011), K. Kaczorowska-Bray (2013, 2017), D. Krzemińska (2012), J. Błęszyński (2013), A. Wątopek (2014).

² W niniejszym artykule zawarto analizę jakościową jednej kategorii słowotwórczej – nazw narzędzi – w zakresie kodowania – i jest on fragmentem pogłębionych badań nad kompetencją słowotwórczą dzieci w wieku przedszkolnym z LNI. Prowadzone przez Autora badania służyły obiektywnemu zdiagnozowaniu i deskrypcji powiązanych ze sobą właściwości mowy dzieci z LNI, w szczególności mechanizmów tworzenia konstrukcji słowotwórczych – w odniesieniu do ich globalnego rozwoju i rozwoju ich rówieśników w normie.

-ówka (np. wskazówka), -nia (np. dźwignia), -ator (np. inhalator), -iwo (np. krzesiwo), -eń (np. grzebień).

2. METODOLOGIA I PRZEDMIOT BADAŃ WŁASNYCH

Materiał wyekscerpowano podczas badań wśród 15 dzieci pięcio- i 15 dzieci sześciolletnich z LNI, uczęszczających do przedszkoli ogólnodostępnych, ogólnodostępnych z oddziałami integracyjnymi, integracyjnych oraz do przedszkola specjalnego w Łodzi i w pobliskich miejscowościach. W badaniach wzięło udział 14 dziewczynek oraz 16 chłopców. Większa liczba chłopców jest uwarunkowana tym, że wśród tej płci częściej diagnozuje się niepełnosprawność intelektualną (NI) – w literaturze przedmiotu wskazuje się, że stosunek liczebny mężczyzn do liczby kobiet wynosi w przybliżeniu 1,5:1 (Chrzanowska 2018). Przy doborze dzieci do grupy badanej nie kierowano się kryterium etiologii wywołującej NI.

W toku badań skompletowano dwie grupy kontrolne, w skład których weszło 30 dzieci o typowym rozwoju w takim samym bądź znacznie zbliżonym wieku umysłowym (GKWU), określonym na podstawie badań psychologicznych, oraz 30 dzieci o typowym rozwoju dobranych ze względu na wiek metrykalny (GKWM). Dzieci z grup kontrolnych uczęszczały do przedszkoli ogólnodostępnych oraz integracyjnych, w których znajdowały się także dzieci z LNI z grupy badanej.

Analizie poddano sufiksalne derywaty rzeczownikowe reprezentujące kategorię nazw narzędzi. Na potrzeby prowadzonych badań stworzono autorski kwestionariusz słowotwórczy oparty na wypracowanych już wzorcach³. W kwestionariuszu umieszczono po sześć parafraz przyporządkowanych do każdej kategorii słowotwórczej⁴. Badania prowadzono za pomocą dwóch technik polegających na tworzeniu konstrukcji słowotwórczej na podstawie usłyszanej parafrazy oraz ewentualnie zadawaniu pytań pomocniczych dotyczących cech semantycznych i udzielaniu wskazówek w postaci podania cech semantycznych⁵.

Badania odbywały się indywidualnie, w specjalnie przeznaczonym do tego cichym pomieszczeniu. Polecenia kwestionariusza odczytywano dziecku, które następnie udzielało odpowiedzi. Podczas badania dołożono wszelkich starań, by dziecko czuło się swobodnie, dlatego też aranżowano sytuację zabawową i starano się wzbudzać kreatywność językową (słowotwórczą) dziecka.

---

³ Przy opracowywaniu kwestionariusza opierano się na metodach badań słowotwórczych opisanych i wypracowanych m.in. przez E. Muzykę-Furtak (2010).

⁴ W kwestionariuszu w kategorii nazw narzędzi znalazły się następujące parafrazy: *urządzenie, które służy do zmywania naczyń; urządzenie, które służy do kopania dołów; urządzenie, które służy do kierowania pojazdami; przyrząd, który służy do otwierania butelek; urządzenie do pieczenia; rzecz, która budzi ludzi rano.*

⁵ Druga z technik stanowiła uzupełnienie pierwszej i była wykorzystywana wyłącznie w sytuacji nieudzielenia przez dziecko odpowiedzi lub podania odpowiedzi nieprawidłowej. W toku badań nie odnotowywano jej użycia.

3. ANALIZA MATERIAŁU

Wśród sposobów kodowania konstrukcji słowotwórczych przez dzieci pięcioletnie z LNI wyróżniono:

1. Poprawne konstrukcje słowotwórcze.
2. Niepoprawne konstrukcje słowotwórcze:
  - a) niewłaściwe formanty;
  - b) zmiana wyrazu podstawowego;
  - c) końcówki fleksyjne w roli formantów słowotwórczych;
  - d) wyrazy niepodzielne słowotwórczo;
  - e) powtórzenie części parafrazy;
  - f) ucięcia.
3. Brak odpowiedzi.

Poprawne konstrukcje składały się na 28% wszystkich odpowiedzi. Wśród poprawnych konstrukcji wskazywano kolejno: *kierownicę* [9]⁶, *piekarnik* [5], *zmywarkę* [4], *koparkę* [4] oraz *budzik* [3]. Żadne z dzieci nie utworzyło poprawnej formy *otwieracz*.

Największy odsetek stanowiły natomiast niepoprawne formacje słowotwórcze – 50%. Na 22% pytań nie udzielono żadnej odpowiedzi, mimo prób wyzwolenia kreatywności językowej.

Do tworzenia nowych derywatów badani używali wielofunkcyjnych formantów bądź sufiksów będących wykładnikami innych kategorii słowotwórczych: *-anka* (*zmywanka* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’, *otwieranka* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’), *-alka* (*otwieraalka* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’), *-alnia* (*kierowalnia* ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’), *-arnia* (*piekarnia* ‘urządzenie do pieczenia’). Wszystkie powyższe formacje, choć były poprawne pod względem strukturalnym, nie były zgodne z normą poprawnościową – są to neologizmy słowotwórcze⁷. Wśród przykładów znalazły się także formacje należące do kategorii transpozycyjnych nazw czynności (*nomina actionis*): *-anie* (*zmywanie* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’, *kopanie* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’), *-enie* (*pieczenie* [2] ‘urządzenie do pieczenia’). W jednym z przykładów utworzono konstrukcję poprzez dodanie sufiksu *-ańcza* do podstawy słowotwórczej, tworząc tym samym neologizm słowotwórczy: *otwierańcza* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’.

Podczas tworzenia nowych wyrazów dochodziło także do zmiany wyrazu podstawowego, na przykład: *łopatka* [2] ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *korek* [3]/*kieliszki/zakrętka* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’; *dzwonek* [3] ‘rzecz, która budzi ludzi rano’. Konstrukcje przywoływane przez badanych pochodziły prawdopodobnie z ich zasobu słownikowego i były spójne pod względem znaczeniowym z przytoczoną definicją. Najczęściej podawano je na zasadzie asocjacji formalnych i sytuacyjnych.

⁶ W nawiasie kwadratowym podano liczbę takich samych konstrukcji słowotwórczych.

⁷ Wyjątkiem jest formacja *piekarnia*.

Dzieci używały również końcówek fleksyjnych w roli formantów słowotwórczych: *zmywa*⁸ ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’, *piecyka* ‘urządzenie do pieczenia’. Przekształcenia formalne dotyczyły czasowników z przytaczanych parafraz.

Z odpowiedzi wyekscerpowano także wyrazy niepodzielne słowotwórczo: *dom* [2]/*talerz/zlew* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’; *łopata/pilka* [3] ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *nóż* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’; *babcia/ciasto/ciepło* ‘urządzenie do pieczenia’; *mama* [2]/*zegar* [2]/*kogut* ‘rzecz, która budzi ludzi rano’. Dzieci udzielały odpowiedzi w postaci wyrazów niepodzielnych słowotwórczo przywoływanych z własnego zasobu leksykalnego na drodze asocjacji. Większość formacji było semantyczne powiązanych z przytoczoną parafrazą.

Zanotowano również powtórzenia, które dotyczyły różnych elementów parafrazy w tej samej bądź zmienionej formie fleksyjnej, na przykład: *zmywania* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’; *kierowania* ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’; *butelka* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’; *budzi* [2] ‘rzecz, która budzi ludzi rano’ oraz ucięcie, któremu uległ fragment podstawy słowotwórczej: *kierowica* [-n- → ∅] ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’.

Z kolei w grupie dzieci sześcioletnich z LNI wyróżniono wśród sposobów kodowania formacji słowotwórczych:

1. Poprawne konstrukcje słowotwórcze.
2. Niepoprawne konstrukcje słowotwórcze:
  - a) niewłaściwy formant;
  - b) zmiana wyrazu podstawowego;
  - c) końcówki fleksyjne w roli formantów słowotwórczych;
  - d) związki wyrazowe;
  - e) wyrazy niepodzielne słowotwórczo;
  - f) powtórzenie części parafrazy.
3. Brak odpowiedzi.

Badani utworzyli 49% poprawnych konstrukcji słowotwórczych, wśród których wskazano następujące: *kierownica* [13], następnie kolejno *koparka* [9], *piekarnik* [8], *budzik* [7], *zmywarka* [5], *otwieracz* [2].

Niepoprawne konstrukcje słowotwórcze stanowiły 42% spośród wszystkich odpowiedzi. Nie udzielono 9% odpowiedzi do przytaczanych parafraz.

Do tworzenia nowych wyrazów badani wykorzystywali niewłaściwe formanty. Tworzyli konstrukcje z wykorzystaniem formantów najbardziej produktywnych w kategorii nazw narzędzi bądź formantu ogólnokategorialnego, m.in. *-arka* (*piekarka* ‘urządzenie do pieczenia’); *-ak* (*zmywak* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’); *otwarak* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’); *-acz* (*piekacz* ‘urządzenie do pieczenia’). Wszystkie powyższe przykłady (z wyłączeniem formacji *zmywak*, zgodnej z normą poprawnościową) stanowią neologizmy słowotwórcze poprawne pod względem

⁸ Formację można potraktować także jako przykład ucięcia – *zmywa* (-rka → ∅).

strukturalnym. Pewna specyfika dotyczy także formacji *piekarka*, w tym wypadku prawdopodobnie derywowanej od męskich nazw wykonawców czynności z sufiksem *-arz*.

Większość formacji utworzono jednak przy pomocy formantów przynależnych do innej kategorii słowotwórczej, derywującej nazwy miejsc: *-ownia* (*kierownia* ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’); *-alnia* (*zmywalnia* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’); *kopalnia* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’, *otwieralnia* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’); *-arnia* (*koparnia* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’, *pieczarnia* ‘urządzenie do pieczenia’, *budziarnia* ‘rzecz, która budzi ludzi rano’). Wśród przykładów znalazły się formacje występujące w języku ogólnym oraz neologizmy.

Badani tworzyli także konstrukcje ze zmianą wyrazu podstawowego, na przykład: *korek* [2]/*zakrętka/miska* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’; *dzwonek/zegarek* [4] ‘rzecz, która budzi ludzi rano’. Większość konstrukcji była spójna pod względem semantycznym z prezentowaną definicją z wyjątkiem formacji *miska*, o motywacji której trudno wnioskować.

Wynotowano derywaty z końcówkami fleksyjnymi w roli formantów słowotwórczych, takie jak: *zmywa*⁹ ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’, *kierowcy* ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’. Badani przekształcali formalnie dowolne elementy parafrazy słowotwórczej, stosując poprawne formy gramatyczne. Zamiast nazwy narzędzi wskazano na czynność wykonywaną za pomocą narzędzia bądź wykonawcę czynności, który danego narzędzia używa.

Związki wyrazowe tworzone poprzez dodanie do prawidłowo utworzonej formacji elementów uszczegółwiających bądź też na zasadzie skojarzeń związanych z daną sytuacją, na przykład: *otwieracz do butelek na piwo* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’, *telefon taty* ‘rzecz, która budzi ludzi rano’.

Odnotowano dodatkowo wyrazy niepodzielne słowotwórczo, takie jak: *kuchnia* [3]/*kran/woda* [2]/*gąbka* [2] ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’; *łopata* [3]/*piłka* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *forma* ‘urządzenie do pieczenia’. Wśród wyrazów znalazły się przedmioty semantycznie związane z analizowaną konstrukcją. Najczęściej były to rzeczy, które służą do wykonywania czynności wskazywanej w definicji bądź miejsce, w którym dane urządzenie się znajduje.

W jednej z odpowiedzi doszło do powtórzenia części parafrazy – rzeczownika w zmiennej formie fleksyjnej: *butelka* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’.

4. SPOSOBY KODOWANIA NAZW NARZĘDZI PRZEZ DZIECI PIĘCIO- I SZEŚCIOLETNIE Z LNI W PORÓWNANIU Z GRUPAMI KONTROLNYMI

Sposoby kodowania nazw narzędzi przez dzieci pięcio- i sześciolatek zestawiono w tabeli 1.

⁹ Formację można potraktować także jako przykład uciecia – *zmywa* (*-rka* → ∅).

Tabela 1

Kodowanie nazw narzędzi przez dzieci pięcio- i sześćioletnie

Grupa ¹⁰	Sposoby kodowania [%]								
	poprawne konstrukcje	niewłaściwy formant	zmiana wyrazu podstawowego	końcówki fleksyjne	związki wyrazowe	wyrazy proste	powtórzenia	ucięcia	brak odpowiedzi
	Dzieci pięcioletnie								
badana (5LNI)	28	11	11	2	-	19	6	1	22
kontrolna – WU (5GKWU)	28	13	21	-	2	16	-	1	19
kontrolna – WM (5GKWM)	46	6	13	-	2	26	-	-	8
	Dzieci sześćioletnie								
badana (6LNI)	49	12	10	2	2	14	1	-	9
kontrolna – WU (6GKWU)	39	8	18	-	1	21	-	-	13
kontrolna – WM (6GKWM)	56	6	16	-	1	19	-	-	3

Źródło: Opracowanie własne.

Dzieci pięcioletnie z LNI utworzyły łącznie 28% poprawnych formacji (z wyłączeniem konstrukcji *otwieracz*) będących najczęstszym sposobem tworzenia nazw narzędzi. W drugiej kolejności zanotowano wyrazy niepodzielne słowotwórczo (19%), przytaczane bezpośrednio z zasobu leksykalnego na drodze asocjacji, semantycznie powiązane z parafrazą. Uzyskane błędne odpowiedzi to najczęściej skojarzenie bądź deficyt uwagi w postaci niezwrócenia uwagi na definicję strukturalną, a jedynie na znaczenie realne. Następnym sposobem kodowania było tworzenie konstrukcji ze zmianą wyrazu podstawowego (11%). Można z dużym prawdopodobieństwem uznać,

¹⁰ 5GKWM – grupa kontrolna dzieci pięcioletnich o typowym rozwoju zbliżonych wiekiem metrykalnym do dzieci pięcioletnich z LNI.

5GKWU – grupa kontrolna dzieci o typowym rozwoju zbliżonych wiekiem umysłowym do dzieci pięcioletnich z LNI.

5LNI – grupa badana dzieci pięcioletnich z LNI.

6GKWM – grupa kontrolna dzieci sześćioletnich o typowym rozwoju zbliżonych wiekiem metrykalnym do dzieci sześćioletnich z LNI.

6GKWU – grupa kontrolna dzieci o typowym rozwoju zbliżonych wiekiem umysłowym do dzieci sześćioletnich z LNI.

6LNI – grupa badana dzieci sześćioletnich z LNI.

że dzieci przywoływały wyrazy funkcjonujące w ich świadomości językowej jako niepodzielne, np. *łopatka* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’, *korek*, *zakrętka* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’ czy *dzwonek* ‘rzecz, która budzi ludzi rano’. Z taką samą częstotliwością, co formacje ze zmianą wyrazu podstawowego, pojawiły się konstrukcje z niewłaściwymi formantami (n = 7), w których badani użyli sufiksów derywujących nazwy narzędzi (n = 1) bądź typowych dla innych kategorii słowotwórczych (n = 6). Sporadycznie dzieci stosowały powtórzenia (6%), używały końcówek fleksyjnych w roli formantów słowotwórczych (2%), a tylko w jednym przypadku doszło do ucięcia fragmentu formantu słowotwórczego (1%). Ze wszystkich zadanych pytań o konstrukcje aż 22% nie zostało utworzonych w ogóle, w tym najwięcej problemów dotyczyło formacji *kierownica* oraz *otwieracz*.

Dzieci z 5GKWU z taką samą częstotliwością co 5LNI kodowały poprawne konstrukcje, udało im się w części zdekodować wszystkie analizowane derywaty – *zmywarka* [3], *koparka* [5], *kierownica* [8], *otwieracz* [3], *piekarnik* [3], *budzik* [3]. W odwrotnej kolejności pojawiły się jednakże kolejne sposoby tworzenia: znacznie częściej dzieci z 5GKWU dokonywały zmiany wyrazu podstawowego (21%) niż używały wyrazów niepodzielnych słowotwórczo (16%). W wypadku pierwszego z ww. sposobów dzieci nie tworzyły nowych wyrazów, tylko przywoływały spójne znaczeniowo formacje z własnego zasobu leksykalnego, np. *zmywarka* – *szczoteczka*, *talerzyki*; *koparka* – *łopatka* [4], *łopatki* [2]; *kierownica* – *ludzik*; *otwieracz* – *korek* [3], *piciu*; *piekarnik* – *patelka*; *budzik* – *zegarek* [3], *dzwonek* [2]. Mniejsza frekwencja dotyczyła natomiast konstrukcji z niewłaściwymi formantami (13%). Badani derywowali formacje sufiksami (n = 4), w części będącymi wykładnikami nazw narzędzi (n = 3), na przykład: *-acz* (*zmywacz* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’, *kopacz* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’, *kierowacz* [2] ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’, *piekacz* ‘urządzenie do pieczenia’), *-arka* (*pieczarka* [3], *piekarka* [2] ‘urządzenie do pieczenia’), *-ca* (*kierowca* ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’) oraz formacje z formantami charakterystycznymi dla innych kategorii słowotwórczych (n = 1): *-anie* (*otwieranie* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’). Z kolei wśród wyrazów niepodzielnych słowotwórczo wynotowano: *woda*, *sprzet*, *gąbka*, *naczynia* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’; *łopata*, *pilka* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *auto* ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’; *zegar*, *mama*, *tata*, *księżyc*, *słońce*, *sowa* ‘rzecz, która budzi ludzi rano’. Wszystkie odpowiedzi pozostawały w relacjach znaczeniowych do wybranych elementów eksplikacji i często były przywoływane na zasadzie asocjacji. Pozostałe sposoby kodowania – związki wyrazowe – 2% (*tata może* ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami, *takie twarde i gorące* ‘urządzenie do pieczenia’) i ucięcia formantu słowotwórczego – 1% (*kierow (-nica) → ∅*) ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’) – zdarzały się sporadycznie. Dzieci z 5GKWU na podobnym poziomie co 5LNI nie poradziły sobie z udzieleniem odpowiedzi na pytania o konstrukcje (spadek o 3%).

Z kolei badani z 5GKWM utworzyli najwięcej – niemal połowę (46%) – prawidłowych formacji nazw narzędzi i udało im się podać poprawne przykłady do wszystkich

analizowanych konstrukcji (*zmywarka* [3], *koparka* [3], *kierownica* [15], *otwieracz* [4], *piekarnik* [6], *budzik* [10]). Podobnie jak u 5LNI, jako drugie w kolejności pojawiły się wyrazy niepodzielne słowotwórczo (26%), przywoływane z zasobu słownikowego, semantycznie związane z przytaczaną definicją, np. *zlew* [3], *gąbka* [2] ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’; *łopata* [4], *pilka* [2] ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *kapsel* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’; *patelnia* [2], *garnek* [4] ‘urządzenie do pieczenia’; *zegar* [4], *kogut* ‘rzecz, która budzi ludzi rano’. Kolejnym ze sposobów kodowania była zmiana wyrazu podstawowego (13%). Badani przywoływali najczęściej wyrazy występujące w języku ogólnym, powiązane znaczeniowo z wyeksplikowanym znaczeniem, np. *zakrętka*, *zabki*, *korek* [2] ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’; *wiertarka*, *łopatka* [4] ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’. Przywoływano je na zasadzie asocjacji formalno-znaczeniowych i sytuacyjnych. Wystąpiły także konstrukcje utworzone przez badanych, np. *kopalniacz* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *odkręcaacz* ‘urządzenie, które służy do otwierania butelek’. Sporadycznie natomiast, z najmniejszym odsetkiem ze wszystkich grup, badani wykorzystywali konstrukcje z niewłaściwymi formantami (6%) oraz związki wyrazowe (2%). W pierwszym z przypadków do derywowania wykorzystano sufiksy typowe dla nazw narzędzi ($n = 4$). Wśród formantów pojawiły się: *-arka* (*pieczarka* ‘urządzenie do pieczenia’), *-ak* (*zmywak* [2] ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’), *-acz* (*zmywacz* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’; *piekacz* ‘urządzenie do pieczenia’), *-aczka* (*otwieraczka* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’). Wynotowano dwa związki wyrazowe: *płyn do mycia naczyń* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’ oraz *zatyčka do zakrętka* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’. Rzadko też zdarzało się, że dzieci nie udzieliły żadnej odpowiedzi na stawiane pytania (8%) – najczęściej dotyczyło formacji *zmywarka*.

Dzieci sześćioletnie z LNI utworzyły z kolei blisko połowę poprawnych konstrukcji słowotwórczych nazw narzędzi (wzrost o 21% w stosunku do 5LNI) – zanotowano przykłady prawidłowych formacji dla wszystkich analizowanych konstrukcji. Kolejnym sposobem, występującym z rzadszą częstotliwością (podobnie jak u 5LNI), było użycie wyrazów niepodzielnych słowotwórczo (14%). Wśród wyrazów znalazły się przedmioty semantycznie powiązane z prezentowaną parafrazą, np. *łopata* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *forma* ‘urządzenie do pieczenia’. Kolejne konstrukcje były kodowane przy pomocy niewłaściwych formantów słowotwórczych (12%). Badani tworzyli konstrukcje z wykorzystaniem sufiksów ($n = 4$) produktywnych dla nazw narzędzi ($n = 1$) oraz innych kategorii słowotwórczych ($n = 3$). W większości były to neologizmy słowotwórcze, np. *otwarak* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’. Z mniejszą częstotliwością zanotowano zmiany wyrazu podstawowego (10%), w których badani przytaczali konstrukcje spójne pod względem semantycznym z prezentowaną definicją, np. *dzwonek*, *zegarek* ‘rzecz, która budzi ludzi rano’. Wśród zebranego materiału wyodrębniono także niedużą liczbę związków wyrazowych (2%), zmienionych końcówek fleksyjnych (2%) oraz powtórzeń (1%). Brak odpowiedzi stanowił 9%, w tym najbardziej problematyczna była konstrukcja *otwieracz*.

W 6GKWU poprawne konstrukcje słowotwórcze wynosiły 39% (spadek o 10% w stosunku do 6LNI). Zanotowano przykłady poprawnych konstrukcji dla każdej analizowanej formacji (*zmywarka* [4], *koparka* [5], *kierownica* [12], *otwieracz* [1], *piekarnik* [6], *budzik* [7]). Najczęściej w odpowiedziach pojawiały się wyrazy niepodzielne słowotwórczo (wzrost o 7% w stosunku do 6LNI), przywoływane bezpośrednio z zasobu leksykalnego dzieci, w większości spójne ze znaczeniem wyrażonym w eksplikacjach. Badani podawali przedmioty, miejsca oraz osoby powiązane znaczeniowo z analizowaną konstrukcją, np. *auto*, *pilot* ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’; *gąbka* [2], *talerz*, *kran*, *woda*, *mydło* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’; *łopata* [4], *łyżka* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *kuchnia* ‘urządzenie do pieczenia’; *zegar* [3], *mama* [2] ‘rzecz, która budzi ludzi rano’. Z podobną częstotliwością wystąpiły konstrukcje ze zmianą wyrazu podstawowego (18%) – także przywoływane na zasadzie skojarzeń – powiązane semantycznie z wyeksplikowanym znaczeniem, w większości występujące w języku, np. *łopatka*, *piaskownica* ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *korek* [5], *zakrętka* [4], *nakrywka*, *kręcarz* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’; *zegarek* [2], *gilgotki* ‘rzecz, która budzi ludzi rano’. Sporadycznie dzieci posługiwały się niewłaściwymi formantami (8%) i związkami wyrazowymi (1%). Wśród nieprawidłowych formantów zanotowano sufiksy (n = 2) derywujące nazwy narzędzi (n = 1), tj. *-arka* (*pieczarka* [2], *piekarka* ‘urządzenie do pieczenia’), oraz charakterystyczne dla innych kategorii słowotwórczych (n = 1), tj. *-ca* (*kierowca* ‘urządzenie, które służy do kierowania pojazdami’). Brak odpowiedzi stanowił 13%, a najwięcej kłopotu sprawiła badanym formacja *zmywarka*.

W 6GKWM natomiast ponad połowa odpowiedzi to poprawne formacje słowotwórcze (56%). W tej grupie także zanotowano przykłady poprawnych formacji utworzonych do każdej analizowanej konstrukcji – *zmywarka* [9], *koparka* [4], *kierownica* [15], *otwieracz* [4], *piekarnik* [10], *budzik* [8]. Najczęściej badani stosowali wyrazy niepodzielne słowotwórczo (19%) oraz dokonywali zmian wyrazu podstawowego (16%). Wyrazy proste uwzględniały wyłącznie relacje znaczeniowe (*zlew* [3], *kran* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’; *łopata* [8] ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *nóż* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’; *patelnia*, *garnek* ‘urządzenie do pieczenia’; *zegar*, *kogut* ‘rzecz, która budzi ludzi rano’), co świadczy o rozumieniu przez badanych przytaczanej parafrazy, natomiast w drugim ze sposobów derywaty były w większości normatywnymi formacjami, powiązаныmi semantycznie, występującymi w słowniku dzieci, np. *łopatka* [4] ‘urządzenie, które służy do kopania dołów’; *korek* [2], *zakrętka* [2], *korkownica*, *odkręcaacz* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’; *dzwonek* [2], *zegarek* [2] ‘rzecz, która budzi ludzi rano’. Rzadziej występowały konstrukcje z niewłaściwymi formantami (6%) (n = 3), w których większość sufiksów była charakterystyczna dla nazw narzędzi (n = 2), tj. *-arka* (*otwierarka* ‘przyrząd, który służy do otwierania butelek’; *piekarka* [2] ‘urządzenie do pieczenia’) oraz *-acz* (*zmywacz* ‘urządzenie, które służy do zmywania naczyń’). Jeden formant (n=1) był charakterystyczny dla nazw miejsc: *-arnia* (*piekarnia* ‘urządzenie do pieczenia’). Jednostkowo zanotowano związek wyrazowy (1%): *dzwonek w telefonie* ‘rzecz, która budzi ludzi rano’,

formalnie niezwiązany z parafrazą, jednak stanowiący eksplikację znaczenia realnego. Brak odpowiedzi stanowił jedynie 3% i dotyczył formacji *otwieracz*.

5. KONKLUZJA

W wyniku przeprowadzonych analiz wykazano, że w związku z obniżeniem sprawności intelektualnych w mowie dzieci z LNI występuje duża liczba niepoprawnych konstrukcji słowotwórczych. Dzieci z LNI ogółem posiadają niski poziom umiejętności tworzenia konstrukcji słowotwórczych w zakresie nazw narzędzi. Reguły kodowania używane przez dzieci z LNI były porównywalne do reguł stosowanych przez badanych o typowym rozwoju. W związku z tym można uznać, że ogólny paradygmat tworzenia konstrukcji słowotwórczych był podobny. Niektóre z zaobserwowanych sposobów różniły się bardziej pod względem ilościowym, a nie jakościowym – mechanizmy tworzenia powtarzały się bowiem we wszystkich grupach, jednak wzajemne proporcje były różne. Podczas kodowania dzieci z LNI najczęściej używały wyrazów prostych, posługiwały się niewłaściwymi formantami i zmieniały wyraz podstawowy.

Warta odnotowania jest zależność jaka zachodzi pomiędzy rezultatami osiąganymi przez dzieci pięcio- a sześcioletnie z LNI – wśród starszych dzieci zaobserwowano nagły wzrost tworzenia poprawnych konstrukcji słowotwórczych. Zaprezentowane wyniki badań własnych ukazały kompetencje słowotwórcze w trakcie ich rozwoju – w wieku przedszkolnym, w którym dochodzi do ciągłego, najintensywniejszego wzbogacania słownictwa. Może to świadczyć o tym, że u dzieci z LNI wiek ten stanowi istotny czas w rozwoju językowym.

Lepsze wyniki osiągnięte przez dzieci z GKWM nie są zaskakujące – stanowią potwierdzenie, że LNI wpływa na poziom umiejętności słowotwórczych. Dzieci z LNI mają bowiem niższą świadomość językową w zakresie tworzenia nazw narzędzi niż dzieci bez zaburzeń o typowym rozwoju w tym samym wieku metrykalnym. Znacząca przewaga prawidłowych odpowiedzi udzielanych przez dzieci z GKWM spowodowała, że prezentowały one mniejszy repertuar technik kodowania niż dzieci z LNI.

Porównanie dzieci z LNI z grupą dobraną pod względem wieku umysłowego (GKWU) pokazało, że wraz z wiekiem oraz doświadczeniem zdobytym w procesie integracyjnego i specjalnego wychowania przedszkolnego dochodziło do wzrostu umiejętności z zakresu słowotwórstwa zarówno u dzieci o typowym rozwoju, jak i u dzieci z LNI. Okazało się jednak, że w zakresie kodowania zarejestrowano największy przyrost poprawnych konstrukcji u dzieci z LNI. Wzrost umiejętności tworzenia nastąpił na przełomie 3. i 4. roku życia w odniesieniu do wieku umysłowego. Tendencję tę, choć o niższej dynamice, zarejestrowano także wśród dzieci z GKWU. Wynika to prawdopodobnie z dłuższego doświadczenia językowego dzieci z LNI w porównaniu z dziećmi z GKWU (wiek metrykalny dzieci z LNI to 5–6 lat, z kolei dzieci z GKWU to 3–4 lata).

Dość bogate i różnorodne sposoby tworzenia konstrukcji ukazują gotowość badanych z LNI do przyswojenia systemu reguł pozwalających na porządkowanie zjawisk zgodnych z wzorcami ustalonymi w społeczeństwie. Ukazany potencjał językowy dzieci

z LNI stanowi uzasadnienie dotyczące traktowania słowotwórstwa jako jednej z możliwie skutecznych metod kształcenia językowego dzieci z LNI oraz dzieci z innymi niepełnosprawnościami.

BIBLIOGRAFIA

- Bałachowicz, J., i J. Paluszewski, red. 1995. *Sprawności językowe dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim*. Warszawa: Wydawnictwo WSPS.
- Błęszyński, J.J. 2013. *Niepełnosprawność intelektualna. Mowa – język – komunikacja. Czy iloraz inteligencji wyjaśnia wszystko?* Gdańsk: Harmonia Universalis.
- Błęszyński, J.J., i K. Kaczorowska-Bray, red. 2015. *Diagnoza i terapia logopedyczna osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Gdańsk: Harmonia Universalis.
- Chrzanowska, I. 2018. *Pedagogika specjalna. Od tradycji do współczesności*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Grzegorzczkowska, R. 1982. *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Heinz, A. 1957. *Funkcja egzocentryczna rzeczownika*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jęczeń, U. 2005. *Językowa projekcja emocji na przykładzie wypowiedzi dzieci upośledzonych umysłowo i dzieci w normie intelektualnej* [praca doktorska]. Lublin: Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Praca niepublikowana.
- Kaczorowska-Bray, K. 2013. *Wyrażenia przyimkowe w mowie dzieci z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym i lekkim*. Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia.
- Kaczorowska-Bray, K. 2017. *Kompetencja i sprawność językowa dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu znacznym, umiarkowanym i lekkim*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Krzemińska, D. 2012. *Język i dyskurs codzienny osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Michalik, M. 2006. *Diagnozowanie kompetencji lingwistycznej ucznia szkoły specjalnej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Michalik, M. 2011. *Kompetencja składniowa w normie i w zaburzeniach. Ujęcie integrujące*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Minczakiewicz, E. 1984. „Kształtowanie i usprawnianie mowy dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym i znacznym”. *Szkoła Specjalna* 3: 186–191.
- Minczakiewicz, E. 1989. *Z badań nad zaburzeniami mowy u dzieci upośledzonych umysłowo*. W *Z zagadnień oligofrenopedagogiki*, red. J. Pańczyk, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo WSPS, 64–79.
- Minczakiewicz, E. 1993a. „Zaburzenia mowy i ich odbicie w piśmie uczniów młodszych klas szkoły specjalnej dla lekko upośledzonych umysłowo”. *Logopedia* 20: 113–118.
- Minczakiewicz, E. 1993b. *Zaburzenia mowy u upośledzonych umysłowo*. W *Diagnoza i terapia zaburzeń mowy*, red. T. Gałkowski, Z. Tarkowski, i T. Zaleski. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 193–202.
- Minczakiewicz, E. 1994. „Rozwój języka mówionego uczniów młodszych klas szkoły specjalnej dla lekko upośledzonych umysłowo w toku zamierzonych oddziaływań stymulacyjnych”. *Logopedia* 21: 37–46.

- Muzyka-Furtak, E. 2010. *Konstrukcje słowotwórcze w świadomości językowej dzieci niesłyszących*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Nadolska, H. 1995. *Kompetencja narracyjna uczniów o różnym poziomie intelektualnym. Przejawy, uwarunkowania, tendencje rozwojowe*. Białystok: Wydawnictwo Erbe.
- Rakowska, A. 2003. *Język, komunikacja, niepełnosprawność. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Sadowska, S. 2006. „Uczeń z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w szkolnej sytuacji komunikacyjnej. O realizacji zadań wspomagania rozwoju umiejętności mówienia i pisania”. W *Nauczanie uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. Wybrane problemy z teorii i praktyki*, red. S. Sadowska. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, 47–58.
- Satkiewicz, H. 1969. *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Szuniewicz, A. 1967. „Próba badania wad mowy dzieci upośledzonych umysłowo w warszawskich szkołach specjalnych”. *Logopedia* 7: 112–117.
- Tarkowski, Z. 1988. „Agramatyzm u uczniów lekko upośledzonych umysłowo”. W *Rewalidacja dzieci ze złożonymi upośledzeniami*, red. Z. Sękowska. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 75–88.
- Wątopek, A. 2014. *Kompetencje językowe dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.

Mechanisms of creating word constructions by children with mild intellectual disabilities on the example of the category of tool names

Keywords: encoding, children's vocabulary, intellectual disability

ABSTRACT

Assimilation of vocabulary rules and categories is closely related to human cognitive categories, so it is important to know the mechanisms of their formation. The study included 30 five- and six-year-old children with mild intellectual disability (LNI). In order to compare the vocabulary competence of children with LNI to normal children, two control groups were completed, consisting of 30 children with typical development at the same or significantly similar mental age (GKWU) and 30 children with typical development matched by metric age (GKWM). In order to answer the nagging questions – including the dynamics of vocabulary development of children with mild intellectual disabilities, possible delays, identity or qualitative and quantitative dissimilarity in the acquisition of vocabulary rules in relation to children with typical development, the ability to encode categories of tool names was analyzed, distinguishing correctly formed constructions and detailed ways of their incorrect formation. The article is an attempt to show the development of vocabulary skills in the category of *nomina instrumenti* in the situation of the child's cognitive limitations in the form of mild intellectual disability at preschool age, that is, at the stage of formation of the entire linguistic system, i.e. at the time when the child already knows the basics of language, but has not yet fully mastered all its subsystems. As a result of the analysis, it was shown that due to the reduction of intellectual abilities, there is a large number of incorrect vocabulary constructions in the language of children with LNI. They have a low level of skill in the formation of vocabulary constructions, while they use the same linguistic mechanisms as their peers in the norm, showing readiness to acquire a system of vocabulary rules.